

SPECIFIC ASPECTS OF ASSESSMENT IN MOTHER LANGUAGE SUBJECT

BAHOLASHNING ONA TILI FANIDAGI O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Farrux Sidiqov *

* Guliston davlat universiteti mustaqil izlanuvchi

Insonlar o‘rtasida fikr almashish nutqiy muloqot shaklida amalga oshadi. Psixolingvistik tadqiqotlardan ma’lumki, muloqot kodlash va dekodlash jarayoni asosida yuz beradi. Bu jarayonni to‘g‘ri amalga oshirish uchun egallanadigan kompetensiyalarni “nutqiy kompetensiya” deyish mumkin. Shu ma’nodagi, nutqiy kompetensiyalar – og‘zaki yoki yozma tarzda ifodalangan nutqni tushunish, anglash, idrok qilish hamda fikrni og‘zaki yoki yozma shaklda tinglovchiga tushunarli tarzda ifodalash malakalari. U *tinglab tushunish, o‘qib tushunish, yozish va so‘zlash* malakalaridan iborat.

Umumiy o‘rta ta’lim jarayonida fanga oid BKM va kompetensiyalarni baholash uchun qanday pedagogik nazorat turlaridan foydalanilishini birma-bir ko‘rib chiqamiz.

Huquqiy-me’yoriy hujjatlarida keltirilishicha, Umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarining bilim saviyasi va o‘zlashtirish darajasining Davlat ta’lim standartlariga muvofiqligini tekshirish joriy nazorat, oraliq nazorat, yakuniy nazorat asosida amalga oshirilishi aytib o‘tildi.¹

Belgilangan me’yorlardan ko‘rinadiki, umumiy o‘rta ta’limda o‘quvchilarning BKM lari muntazam baholanib, choraklik, yillik va xulosalovchi bitiruv imtihonlari tarzida o‘tkazilib boriladi. Baholashda turli, ya’ni yozma ish, og‘zaki so‘rov va test shaklidan keng foydalanilishini ko‘ramiz. Shu bilan birga, ta’kidlash kerakki, kunlik, choraklik, yillik baholarni qo‘yishda baholash mazmuni, mezon va topshiriqlar metodikasini belgilash, ishlab chiqish o‘qituvchining individual salohiyatiga yuklanganini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa ta’lim sifatiga o‘z ta’sirini o‘tkazmasdan qolmaydi. Kuzatishlarimiz shuni ko‘rsatadiki, umumiy o‘rta ta’limda joriy – kunlik baholash tizimi ham, asosan saralash vazifasini bajarayotgandek, o‘quvchilarni “3”, “4”, “5” baholar orqali tabaqalashtirayotgandek. Aslida esa kunlik baho o‘quvchiga asosan rag‘bat berishi kerak va o‘quvchining xatolarini tushuntirib, o‘qishidagi bo‘shliqlarni aniqlab, ularni navbatdagi mashg‘ulotlarda bartaraf etish uchun xizmat qilishi lozim. Tadqiqotlar yana shuni ham ko‘rsatadiki, ona tili ta’limida joriy baholarni qo‘yish, o‘quvchining nutqiy ko‘nikmalarini rivojlanishini muntazam baholash bo‘yicha aniq mezon, baholash tartibi, topshiriqlar soni, metodikasi bo‘yicha aniq tavsiya ishlab chiqilmagan, asosan, darslikda berilgan topshiriqni bajarishiga qarab o‘quvchi baholanayotir. Darsliklarda berilgan barcha topshiriqni tinglab tushunish, so‘zlash, o‘qib tushunish, yozish savodxonligini rivojlantirishga yo‘naltirilgan deya olmaymiz. Shuning uchun ham ona tili ta’limda formativ baholash uchun qanday topshiriqdan foydalanish kerakligi haqida nazariy asos va statistik tahlillarga tayanib ishlab chiqilgan tavsiyalarga ehtiyoj bor. Bu masala ona tili metodistlarining oldida yechimini kutayotgan dolzarb muammolardan. Shuningdek, oraliq va bosqichli nazoratlarda foydalaniladigan topshiriqlar formati, strukturasi, mazmuni, baholash mezonlari va topshiriqlar metodikasi yuzasidan yetarli darajada tavsiya ishlab chiqilmagan. Bu sinov turlarida ham fan o‘qituvchisining shaxsiy salohiyatiga tayaniladi. Shu o‘rinda, shuni ham aytishimiz kerakki, yozma nutqni baholash yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqilgan. Xususan, diktant, bayon va inshoni baholash mezonlari va o‘tkazilish tartibi belgilangan. Ammo o‘qib tushunish, tinglab tushunish, so‘zlash ko‘nikma va malakalarini baholash, baholashda foydalaniladigan topshiriqlar metodikasi yuzasidan aniq mezonlar yaratilmagan. Garchi so‘nggi yillarda xalqaro baholash dasturlarida ishtirok etish uchun o‘qish savodxonligini baholashga, rivojlantirishga xizmat qiladigan PISA topshiriqlar to‘plami nashr etilgan bo‘lsa ham, har bir sinf uchun aniq baholash tartiblari, topshiriqlar mazmuni, soni, metodikasi ishlab chiqilmagan. Bular esa shuni ko‘rsatadiki, umumiy o‘rta ta’limda formativ baholashda ham ona tilidan nutqiy ko‘nikma va malakalarni baholashga urg‘u berish kerak.

Ma’lumki, qaysi davlatning ta’lim jarayonida summativ baholash to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilmasa, fanlarning birlamchi malaka talablari baholanmay, amaliy ahamiyatsiz, ikkilamchi ko‘nikmalarni tekshirilsa, ta’lim tizimi jamiyat

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi 140-sonli “Umumiy o‘rta ta’lim to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-3137130>

taraqqiyotiga katta salbiy ta'sir ko'rsatadi. O'zbekistonda shunday holatni kuzatishimiz mumkin. Xususan, amaldagi summativ baholash tizimlarida ona tilidan birlamchi malakalarning rivojlanish darajasini tekshirishga yetarli darajada e'tibor qaratilmagan. Xususan, umumiy o'rta ta'limning yakuniy davlat attestatsiyasi imtihonlarida ham, oliy ta'lim muassasalariga qabul imtihonlarida ham birlamchi kompetensiyalarni tekshirishga urg'u berilmaydi, balki ikkilamchi ko'nikmalar baholanmoqda.

Umumiy o'rta ta'limda o'quvchilarning, bitiruvchilarning BKM va kompetensiyalarni baholaydigan, saralash, xulosalash vazifasini bajaruvchi summativ sinovlarni tahlil qilamiz. Bizda umumiy o'rta ta'lim bitiruvchilarini DTSda belgilangan malaka talablarini bajarganlik darajasini tekshiruvchi bir-biridan mazmunan va metodik jihatdan farq qiluvchi ikkita sinov tizimi mavjud.

Dastlab Yakuniy davlat attestatsiyasiga² to'xtalinadigan bo'lsa, bu sinov tizimida umumiy o'rta ta'lim bitiruvchilarining DTS da belgilangan minimal talablarni bajarganligi tekshiriladi va sinovlardan o'tganlarga o'rta ta'limni tamomlaganligi to'g'risidagi attestat beriladi. Bu imtihonda bitiruvchilar ona tili va adabiyot fanlaridan malaka talablarini bajarganligi quyidagicha tekshiriladi. Bitiruvchilar muayyan mavzuda bayon yoki insho yozadi. Bunda ularga bayon yozish uchun 3 astronomik soat, insho yozish uchun astronomik soat vaqt ajratiladi.³ Bayon yoki insho uchun ikkita baho qo'yiladi: 5/4

Ushbu baholar adabiyot va ona tili fanlariga yakuniy attestatsiya bahosi sifatida qo'yiladi hamda shu fanlardan yakuniy baho chiqarishda asos bo'ladi.

Demak, ko'rishimiz mumkinki, umumiy o'rta ta'limning yakuniy davlat attestatsiyasida bitiruvchining yozish (insho orqali) yoki tinglab tushunish va yozish (bayon orqali) malakalari baholanmoqda. O'qib tushunish, so'zlash malakalari esa baholanmanmayotir. Natijada ona tili ta'limida bu ikki malaka – o'qib tushunish va so'zlashni rivojlantirishga ehtiyoj sezilmayapti va ta'lim jarayonida e'tibordan chetda qolib ketmoqda.

Katta motivatsiya kuchi va rag'batga ega bo'lgan, keyingi ta'limga o'tish uchun yo'llanma beradigan Oliy ta'limga kirish imtihonlari haqida to'xtalinadigan bo'lsa, u imtihon tizimida oliy ta'limga kirish uchun talabgorlarning ona tili va adabiyotdan BKM va kompetensiyalari yopiq turdagi test topshiriqlari yordamida baholanadi.⁴ Bu imtihon jarayonini tashkillash etish, topshiriqlar mazmuni va metodikasini belgilash bilan Davlat test markazi (DTM) shug'ullanadi. DTM ning rasmiy veb sahifasida e'lon qilingan ona tili va adabiyot fanidan namunaviy test topshiriqlarini tahlil qiladigan bo'lsak, ularning har birida jami 30 ta topshiriq berilgan, shundan 17 tasi ona tili, 13 tasi adabiyot fanidan. Ona tilidan tuzilgan topshiriqlar tarkibida *fonetika, leksikologiya, morfemika, so'z yasalishi, morfologiya va sintaksis* bo'limlari yuzasidan sof nazariy tahlilga yo'naltirilgan topshiriqlar salmoqli o'rinni egallashini, ya'ni 77 foizni tashkil etishini guvohi bo'lamiz. Yozish savodxonligiga xizmat qiladigan *imlo, punktuatsiya va uslubiyatga* doir topshiriqlarga juda kam o'rinlar ajratilgan – u bor-yo'g'i 23 foizni tashkil qiladi. DTM oliy ta'limga kirish test sinovlarida bunday topshiriqlardan foydalanishining bir qancha sabab va omillari bor. Chunki test topshiriqlari amaldagi DTS, o'quv dasturlari va darsliklarga asosan shakllantiriladi. Bundan tashqari, test topshiriqlarini yaratish bilan bog'liq bo'lgan sub'yektiv omillar ham bor. Shu bilan birga, Ona tili va adabiyot fanidan namunaviy test topshiriqlari tarkibida keltirilgan test topshiriqlaridan ayrimlarini tahlil qilib ko'ramiz.

Bu test topshirig'ini bajarish uchun o'quvchidan *so'z yasalishi, morfemika, morfologiya va leksikologiyaga oid nazariy qoidalarni* mukammal bilish talab etiladi. Ushbu test topshirig'i orqali o'quvchining sof lingvistik bilimi va nazariy ko'nikmasi baholanadi. Keyingi testni ham tahlil qilamiz.

Shuningdek, ushbu test topshirig'ini shakllantirishda baholashni loyihalashtirishga amal qilinmagan, baholashning maqsadi, turlari farqlanmagan, test topshiriqlarini yaratish bosqichlari hisobga olinmagan, shu bilan birga, o'quvchilarning ikkilamchi ko'nikmasi – lingvistik tahlil qilish ko'nikmasini tekshirishga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, Oliy ta'limga kirish test sinovlarida ona tili va adabiyotdan o'quvchilarning BKM larini tekshirish, saralash uchun summativ emas, balki formativ baholashda qo'llanadigan topshiriqlar mazmuni va metodikasidan foydalanish ustuvorlik qiladi. Ya'ni lingvistik tahlil, unga oid bo'lgan nazariy bilimlar kunlik – formativ baholashda tekshiriladi. Chunki muayyan, aniq chegaralangan mavzu yuzasidan amalga oshirilgani uchun o'quvchida mexanik xotira – yoddan eslab qolish bilan bog'liq mushkulliklarni, muammolarni yuzaga keltirmaydi. Ammo 1-sinfdan 11-sinfgacha barcha o'tilgan nazariy mavzular bilan bog'liq sof nazariy tahlillarni esda saqlab qolish o'quvchi xotirasining zo'riqishiga olib keladi. Natijada bu o'quvchi psixikasiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Shuning uchun ham xorijiy tajribalar AQSH, Rossiya, Buyuk Britaniya va Turkiya tajribasini kuzatsak, summativ baholashda nutqiy malakalarni, real hayotda foydalaniladigan amaliy ko'nikmalarni tekshirishga e'tibor qaratiladi. Shuning uchun ham, O'zbekistonda oliy ta'limga

²

³ Xalq ta'limi vazirining 2008-yil 4-martdagi "Umumiy o'rta ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risida"gi 56-sonli buyrug'i bilan tasdiqlangan nizom. <https://lex.uz/docs/-1331874>

⁴ https://dtm.uz/upload/file/pdf/nt/Ona_tili.pdf

kirish imtihonlarida bunday testlarning ko‘plab foydalanilishi o‘quvchilarda nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirishga bo‘lgan, ehtiyoj yo‘qolishiga, ta‘limda ikkilamchi ko‘nikmalarni o‘rgatishga urg‘u berilishiga olib kelgan.

Hozirgi global zamon ona tili ta‘limi tilshunoslarni tayyorlashni emas, til imkoniyatlaridan keng foydalana oladigan ijodiy tafakkur sohibini jamiyatga yetkazib berishni taqozo etmoqda. H.Ne‘matovning quyidagi fikrlari hozir ham ona tili ta‘limi va uni baholash uchun birdek ahamiyatli: “Ona tilidan bilimlarni tanlashning bosh mezonini uning foydalilik va amalda qo‘llanila olish darajasi. Biz ona tilidan foydali bilimlar deb bolalarning savodli yozish, ijodiy fikrlash, fikr mahsulini nutq sharoitiga mos ravishda og‘zaki va yozma shakllarda to‘g‘ri, ravon ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirish uchun xizmat qiladigan, uni yuksak insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalash va rivojlantirishni ta‘minlaydigan bilimlarni tushunamiz”. Darhaqiqat, summativ baholashda foydalaniladigan topshiriqlar mazmunini belgilashda ham hayot uchun kerakli, foydali, amaliy BKM larga tayanilishi lozim. Shunda o‘quvchi fikrlarini ifodalashi shunchalik oson kechadi, borliqni anglash qobiliyati rivojlanadi, u turli nutq vaziyatida tengdoshlar yoki kattalar bilan mazmunli va to‘laqonli muloqotga kirisha oladi, muloqot jarayonining faol ishtirokchisi bo‘lgani bois ularning tafakkuri ham shunchalik faol rivojlanishda bo‘ladi.⁵

Xulosa qilib aytganda, birinchidan, umumiy o‘rta ona tili ta‘limida asosan ikkilamchi ko‘nikma – matnning lingvistik tahlil qila olish ko‘nikmasi yoki faqat yozma savodxonlik baholanib kelmoqda; ikkinchidan, baholash turlari va metodikasi farqlanmayapti, asosan, summativ baholash formati o‘rniga formativ baholash metodikasidan foydalanilmoqda; uchinchidan, baholash jarayoni loyihalashtirilmayapti; to‘rtinchidan, baholashda foydalaniladigan topshiriqlar formati, spesifikatsiyasi tuzilmayotgan bo‘lishi mumkin.

Umuman olganda, O‘zbekistonda umumiy o‘rta ta‘limda o‘quvchilarning ona tilidagi matnning o‘qib tushunish malakasi baholanmay kelmoqda. Natijada baholash talabiga asosan ona tili ta‘limida ham o‘quvchilarda aynan lingvistik tahlil ko‘nikmasini rivojlantirishga e‘tibor berilmoqda.⁶ Shu bois o‘rta ta‘limni tamomlagan bitiruvchilarda insonlarni tushunish, nutqni idrok qilish, matn mazmunini anglash va o‘z fikrini nutqiy vaziyat va ishtirokchilarining darajasiga mos tarzda og‘zaki va yozma tarzda ifodalash ko‘nikmalari rivojlanmayapti. Zotan, ona tili ta‘limi maqsadining asosiy unsurlaridan biri o‘zgarar fikrini to‘g‘ri anglashdir.

ADABIYOTLAR

1. https://dtm.uz/upload/file/pdf/nt/Ona_tili.pdf
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagi 140-sonli “Umumiy o‘rta ta‘lim to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi qarori. <https://lex.uz/docs/-3137130>
3. Xalq ta‘limi vazirining 2008-yil 4-martdagi “Umumiy o‘rta ta‘lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi to‘g‘risida”gi 56-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlangan nizom. <https://lex.uz/docs/-1331874>
4. G‘ulomov A., Ne‘matov H. Ona tili ta‘limi mazmuni. O‘qituvchilar uchun metodik ko‘llanma. – T.: O‘qituvchi. 1996. 9-b.

Reviewer:

F. G. Sharipov

DSc, Professor

Gulistan State University

AUTHOR(S):

Author – Farrux Sidiqov, farrux_sidiqov@gmail.com

Corresponding author – Farrux Sidiqov, farrux_sidiqov@gmail.com

⁵ Gulomov A., Ne‘matov H. Ona tili ta‘limi mazmuni. O‘qituvchilar uchun metodik ko‘llanma. – T.: O‘qituvchi. 1996. 9-b.

⁶ Gulomov A., Ne‘matov H. Ona tili ta‘limi mazmuni. O‘qituvchilar uchun metodik ko‘llanma. – Toshkent: O‘qituvchi. 1996. – B. .